

Delo, razredno nasilje in tehnologija v kriminološki perspektivi

Zoran Kanduč¹

»Nikdar še ni bolj držal stari pregovor, ki pravi: *prebrisani živi od bedaka, bedak pa od svojega dela*. Po drugi strani pa nihče več ne govori *delaj in uspele ti bo*, ker mu nihče ne bi verjel. Pravica do dela se spreminja v pravico do tega, da delaš za toliko, kolikor ti hočejo plačati, in v razmerah, ki ti jih hočejo vsiliti. Delo je najbolj nekoristna razvada. Na svetu ni cenejšega blaga, kot je delovna sila. Medtem ko mezde padajo in se delavniki podaljšujejo, trg dela izloča ljudi. Vzemi ali pusti, vrsta je dolga.« (Galeano, 2011: 127)

Tehnologija naj bi »padlega« človeka preobrazila v boga, čeprav »le« proteznega, ali pa mu vsaj pričarala zemeljski paradiz, nadomestek tistega, iz katerega sta bila za vselej izgnana Adam in Eva. A niti neumni niti pametni stroji človeštva doslej niso odrešili gorja. Tehnična čudesa so v rokah vladajočih (in njihovih pokornih hlapcev) mogočno orodje in orožje za podjarmljenje, izkoriščanje, plenjenje, zastraševanje, izsiljevanje in nadziranje ljudi. A tudi potrošniške tehnološke novotarije so, milo rečeno, mešan blagoslov za posameznike, ki jih radostno kupujejo in uporabljajo. Tudi te reči ljudi nadzorujejo in spreminjajo. V glavnem ne na bolje.

Ključne besede: delo, nadzor, sankcioniranje, tehnologija, nasilje

UDK: 343.9

1 Uvodna opazka: (ne)delo in kriminologija

Beseda »delo« ima praviloma pozitivne konotacije, saj se nanaša na družbeno priznano, zaželeno ali normativno pričakovano (legalno in legitimno) dejavnost, ki posredno ali neposredno zadovoljuje človekove potrebe v skupnosti, in sicer bodisi v zameno za denarno plačilo bodisi iz »neekonomskih« motivov, kot so ljubezen, dolžnost, nečimrnost, tekmovalnost, recipročnost, ugled, čast, vrlina, užitek, (samo)občudovanje, (samo)spoštovanje, slava in tako dalje.² Delo je potemtakem

že po definiciji antiteza, negativ ali nasprotje kriminalnega pridobitništva, namreč kraje, ropanja, goljufanja, izkoriščanja, izsiljevanja, plenjenja ali parazitiranja. Glede na to ni presenetljivo, da je prav delo osrednje opravilo, ki je naloženo zaprtim obsojencem, ali da je cilj moderne kazenske sankcije integracija recikliranega prestopnika v družbeno normalnost, predvsem seveda v delovno organizacijo in družinsko celico. Kriminalca je treba pripraviti do tega, da se ne bo več pečal s slabimi, prepovedanimi, družbeno škodljivimi deli. Mora se poboljšati in prevzeti (re)produktivne vloge, ki so družbeno koristne ali vsaj predpisane. Ampak, zakaj posameznik sploh zdrsne na kriva ekonomska pota? Zakaj si ne služi kruha s poštenim delom? Zakaj ni tak kot večina drugih (»dobrih in nedolžnih«) ljudi? Zakaj raje tako ali drugače krade? Videti je, da je to neljubo dejstvo še največkrat pojasnjeno na dva

mezde svojim težakom v londonskih dokih z enoletno zamudo. Zato je tolerirala njihovo prisvajanje »okleščkov«, jadrovine, je-klenih matic, konopcev in drugega vrvoja. Šele ko so se okrog leta 1800 javne finance končno stabilizirale, so izplačila postala redna, kompenzacija v naturalijah pa se je preobrazila v »krajno na delovnem mestu«, v kaznivo dejanje, ki so ga sankcionirali z bičanjem in ječo. A mnogi pristaniški delavci so se tej novosti ogorčeno upirali: »Samuel Bentham, ki so mu zaupali, naj izpelje pristaniško prenavo, je moral tu organizirati pravo malo policijsko državo, da je lahko vpeljal režim čistega najemnega dela – in v ta namen je nazadnje dal sezidati velikanski stolp na sredi, ki je zagotavljal nenehen nadzor –, njegov brat Jeremy si je pozneje to misel izposodil pri gradnji slavnega Panoptikona« (Graeber, 2014: 528).

¹ Dr. Zoran Kanduč je izredni profesor za kriminologijo, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, Slovenija. E-pošta: zoran.kanduc@pf.uni-lj.si

² Polanyi (2008: 388) opozarja, da delo v prvotni skupnosti ni bilo opravljeno z željo ali zahtevo po plačilu ali odškodnini. To je značilno za mezno delo. Toda pozor. Graeber (2014: 526–528) ugotavlja, da je bilo v začetnem obdobju britanskega kapitalizma denarno plačilo za delo precejšnja redkost. Tedaj je namreč kronično primanjkovalo gotovine, saj je bila dobava srebrnih in bakrenih kovancev zgolj občasna in nezadostna. Tovarnarji so zato svoje delavce plačevali z boni, ki so bili veljavni le v krajevnih prodajalnah, in v naturalijah, še zlasti z odpadnimi in odvečnimi rečmi, ki jih je bilo dovoljeno odnašati z delovišč. Če to ni zadoščalo za preživetje, so si morali delavci pomagati z dodatno zaposlitvijo, miloščino, družinsko solidarnostjo, odušnim posojilom ali zastavljanjem dobrin, npr. pražnjih oblek. Celotna država ni vselej zmogla izbrskati dovolj gotovine, s katero bi poplačala delavce, ki jih je zaposlovala. Kraljevska admiraliteta je v 18. stoletju izplačevala

načina. Prvi razlog je strukturna brezposelnost: X si želi delati, a ne more, ne najde in ne najde zakonite zaposlitve, ker pa vseeno krvavo potrebuje življenjska sredstva, prestopi v sfero senčnega, mračnega, podzemnega kriminalnega pridobitništva. Drugi razlog je posameznikovo zavračanje zaposlitev, ki so mu (v objektivno danih gospodarskih razmerah) na voljo glede na njegove psihofizične delovne zmožnosti: X noče delati, ker je to, kar bi lahko počel, zanj prenaporno, preslabo plačano, butasto, neugledno, neperspektivno, nesmiselno, dolgotrajno, nedostojno ali nezanimivo. Kakorkoli že, X se vključuje v prepovedano pridobitništvo samostojno, v *ad hoc* projektnih skupinah ali v okviru trajnejše, bolj ali manj organizirane kriminalne združbe. Upoštevati pa velja, da delu v »umazani ekonomiji« (Ruggiero, 2001) ni vselej postlano z rožicami.³ Tudi ta sektor namreč označujejo hierarhije (zlasti na etnični in spolni podlagi), delitev dela na načrtovanje, organiziranje in izvajanje, zgoščanje največjih dobičkov v (podjetniških in kapitalskih) vrhovih kriminalnih piramid, socialnoekonomska negotovost, monotone in repetitivne, a zelo tvegane zaposlitve, ki ne omogočajo omembe vredne profesionalne promocije, temveč zgolj horizontalno mobilnost. A to še ni vse. Nobena skrivnost ni, da je mogoče delovati kriminalno tudi znotraj legalnih – npr. državnih, političnih, cerkvenih, ekonomskih, finančnih, bančnih, športnih, vojaških in drugih – organizacij in dejavnosti (ter z njimi).⁴ Tovrstni pridobitniški in nasilni kriminal je neprimerno bolj škodljiv kakor tisti, ki ga spremlja pridevnik »konvencionalni«, za njegove protagoniste pa je običajno razveseljivo donosen in nasploh le mlahavo (če sploh) sankcioniran. Tudi to je (»dobrim in nedolžnim«) ljudem že lep čas dobro znano, a zdi se, da so se nekako sprijaznili z nenasitno pogoltnostjo pregovornih svinj pri zasebnih in javnih oblastniških koritih. V glavnem jih bolj vznemirjajo navadni tatovi, roparji, vlomilci, goljufi, vandali, nasilneži, pedofili in posiljevalci. Kar je sicer razumljivo, saj hočejo preprečiti škodo, ki je dovolj otipljiva in nezaželena, npr. smrt, telesno poškodbo, psihično travmo, izgubo dobrine (in *eo ipso* časa, ki je bil požrtvovalno vložen v pridobivanje denarja za njen nakup), prestrašenost, tesnobo, ponižanje ... Toda vse te in še druge tegobe jih utegnejo doleteti tudi pri delu, torej v zvezi z dejavnostjo, ki je temelj vseh temeljev moderne, meščanske, kapitalistične družbe. Kako se braniti pred tovrstnimi, bolj ali manj normaliziranimi nevarnostmi?

³ Za podrobnejši prikaz glej Ruggiero (2001: 28–43).

⁴ Tovrstne »koalicije« pridobitniških praks niso nikakršna zgodovinska novost. Polanyi (2008: 394) poudarja, da je bila trgovina izvorno lovška odprava, ki se je prelevila v vojaško, če je naletela na odpor, npr. pri zaslužnjevanju ali piratstvu. Pomorsko roparstvo je vselej že spremljalo razvoj pomorskega prometa pri grških mornarjih homerske dobe in pri normanskih Vikingih.

2 Delo kot mučenje, kazen ali nagrada?

Ljudje delajo. Najbolj normalna stvar, kajne? Saj nimajo druge možnosti. Delo namreč ni opcija (stvar svobodne izbire), ampak je trda nujnost, ki jo neizprosno narekuje življenje, imperativ preživetja, prisilno odlaganje srečanja s smrtjo, našim absolutnim gospodarjem.⁵ Delo je nadloga, zoprno, pogosto mučno opravilo (čeprav je vselej mogoče najti izjeme, ki pa vendarle potrjujejo pravilo), telesno ali psihično naprežanje (ali pa kar oboje, *all inclusive*), človekovo trpinčenje in kultiviranje samega sebe, boj z zunanjo in notranjo naravo. Delo je prekletstvo. Se je preljudi krščanski Bog nemara zmotil, ker je izbral ravno delo (kajpak »v potu lastnega obraza«) kot kazen za izvorno človeško grešnost? Je bil preveč prizanesljiv, popustljiv ali mehkosrčen? Žal ne. Vrhovno bitje je ravnalo skladno s svojim pojmom. Določitev negativnih sankcij, ki jih je naložilo Adamu, Evi in njunim potomcem, je bila brez senčice dvoma dobro premišljena.⁶ Vsemogočni ni udaril mimo, njegovo kladivo je zadelo žebljico. In kaj preostane bednim ljudem, ki so jim vrata raja enkrat za vselej hermetično zapahnjena? No, popolnoma neogljjeni le niso. Bremena, ki se lepijo na neizogibno delo, je mogoče vsaj načeloma precej omiliti. Kako? Na primer z racionalno porazdelitvijo delovnih opravil

⁵ Že življenje »kot tako«, v katerega se subjekt ujame ali zaplete in ga je prisiljen živeti, je precej nadležno. Narekuje mu vrsto opravil, ki jih je treba opravljati vedno znova, vključno z delom. Freud (2007: 327) poudarja, da človek ni »spontano vnet« za delo, ampak je do te neizbežne dejavnosti »naravno zadržan« (2001: 28), iz česar ne izhajajo le »najhujši socialni problemi«, temveč tudi nujnost »kulturne prisile«. Ljudje delajo, da bi (pre)živeli, toda težnja po samoohranitvi je dvoumna. Za Freuda (1987: 271–279) je cilj življenja smrt, ukinitvev notranjih napetosti, nirvana, absolutna lenobnost, popolna umirjenost. Kar sicer dovolj zgovorno napoveduje že orgazem, *la petite mort*, »mala smrt« kot vrhovna naslada, sklepna potešitev spolne sle. Da, videti je, kot da bi Eros že v sebi stremel k Tanatosu. Kot da bi bilo življenje že po svoji naravi »preleno za življenje« (Koch, 2013: 17). Kot da bi bilo življenje, ki ga je sicer treba ohranjati – ker je za Freuda (2007: 237) to »prva dolžnost« živečih –, »neuspeh ne biti«. Kar Schuster (2014: 130) formulira tudi takole: »Človeško bitje je bolna žival, ki ne živi svojega življenja, temveč živi spodletelost svojega nerojstva.«

⁶ Za podrobnejšo analizo te biblijske kriminalne zgodbe, ki vključuje zločin vseh zločinov in kazen vseh kazni, glej Koch (2013: 18–24). Onkraj religiozne ali mitološke perspektive je mogoče »izgon iz raja« interpretirati kot rezultat prehoda iz prvotne ekonomije lovcev in nabiralcev, značilne za dobrih petindevetdeset odstotkov časa, ki so ga ljudje preživeli na tem planetu, v poljedelske in živinorejske skupnosti. Ryan in Jethá (2013: 22–27) poudarjata, da se je iz te korenite transformacije, »katastrofe, od katere se nikoli več nismo opomogli« (Jared Diamond), izcimila vrsta problematičnih pojavov, npr. hierarhična politična struktura, poslabšan položaj žensk, zasebna lastnina, revščina, vojskovanje, rast prebivalstva, nalezljive bolezni živalskega izvora in nenazadnje zmanjšanje prostega časa na račun trdega dela v potu lastnega obraza (za bolj pretanjeno analizo glej Sahlins, 1999: 15–55).

(funkcionalno specializacijo), sodelovanjem, uporabo tehničnih »protez« (orodij in strojev), izdelavo čim bolj trajnih dobrin, preudarnim zadovoljevanjem potreb ... Načeloma je v pomoč vse, kar povečuje produktivnost, svojevrstno rodovitnost dela. Razlog za optimizem? Da, a tudi za zaskrbljenost. Ne pozabimo, da je človek premeteno bitje. Že zelo zgodaj – najkasneje ob zori civilizacije – se mu je posvetilo, da ima na voljo še druge, celo elegantnejše možnosti. Najbolj neprijetno delo je mogoče prevaliti na nič- ali manjvredna bitja. Ljudi je treba zgolj zaslužniti,⁷ podjarmiti, obdavčiti, zadolžiti, razlastiti, zastrašiti, izlakotiti ali prisiliti v neenako ali izkoriščevalsko menjavo. Orožje je učinkovitejše od orodja. Boljša je le propaganda, ideološka masaža. Še zlasti, če je mogoče z lepo besedo prepričati podrejene, da je njihovo delo, ki tako rekoč mimogrede prinaša še otipljive koristi nadrejenim, dobro predvsem zanje. In to ne samo zato, ker jim omogoča, da še naprej delajo (in v prostem času proizvajajo nove delavce), ali zato, ker si bodo s to pokoro priskrbeli vstopnico v onstransko odrešitev (večno blaženost v transcendentnem pokoju), ampak tudi ali prvenstveno zato, ker je dobro že tukaj, zdaj in celo »v sebi«, torej ne glede na cilje, ki jim služi.⁸ Čeprav delo

posameznika ne osvobaja, naj bi ga – po neki čudni, domala čarovniški logiki – delalo vsaj npravno dobrega. In tudi to ni od muh. Recimo: delam, torej nisem zajedavec (odvisen od dela drugih), ne kradem in četudi nimam veliko, dobro vem vsaj to, da je vse, kar imam, plod mojih žuljev v dobesednem ali prenesenem pomenu.

Prav. A pomislimo na tale paradoks. Človeštvo je v neverjetno kratkem časovnem obdobju doseglo osupljiv znanstveni in tehnološki napredek, ki kajpak še ni zaključen. Delovne sile je na pretek, vključno s človeškimi potrebami. In tudi delitev dela na znotraj- in meddržavni ravni je zgodovinsko izjemna. Produktivnost je skočila do neba in se še zdaleč ni umirila. S čedalje manj dela je mogoče proizvajati vse več dobrin. A kaj, ko je rezultat vseh teh *in abstracto* razveseljivih pridobitev *in concreto* vse prej kot razveseljiv. Ljudje se še vedno nepopustljivo, skoraj obsedeno predajajo pridobitnemu delu. Kot da bi bili brezsravno zasvojeni s to instrumentalno dejavnostjo. Dela se od jutra do mraka in tudi ponoči. Dela se hitro, če se le da čim hitreje. Mudi se.⁹ Ne le zato, ker je čas zlato, ali zato, ker se ne povrne nobena izgubljena urica, ampak tudi zato, ker je treba (ne)materialni izdelek dokončati in ga ponuditi nestrpnemu kupcu *just in time*, ravno ob pravem času. In pozor: tekmečem je nasploh malo mar za počitek, zdaj zdaj te utegnejo prehiteti (če te, vrage potuhnjeni, že niso). Delajo celo otroci, resda zgolj tisti, ki so revni ali zaslužnjeni,¹⁰ med-

⁷ Suženstvo je – tako kot revščina (glej Sahlins, 1999: 61) – izum civilizacije. Graeber (2014: 237–243) ocenjuje, da je imela prav ta sramotna praksa, ki posameznika iztrga iz družbenih razmerij, ki določajo njegovo enkratno človeškost, in ga pretvori v abstrakcijo (blago z uporabno in menjalno vrednostjo), ključno vlogo pri nastanku trgov vsepovsod po svetu. Kako svobodnjak postane suženj (»živi mrtvec«)? Takole: (a) po zakonu sile, in sicer z ugrabitvijo, kot žrtev pleniškega pohoda ali v vojni (če se vda ali pade v ujetništvo); (b) po sili zakona, ki na ta način kaznuje zločin (npr. zadolženost), ki bi bil drugače sankcioniran s smrtjo; (c) s prodajo, v katero privoli on sam, ker mu grozi lakota, ali pa to storijo njegovi starši, ker se znajdejo v brezupnem položaju.

⁸ Šele v novoveški kulturi zahodnih družbenih formacij je delo postalo osrednja vrednota. Opravilo, s katerim se človek (sprva resda predvsem moškega spola) uresničuje, potrjuje svoje dostojanstvo in upravičuje svoj socialni obstoj. Delo ni le sakrosanktni ideal meščanskega sveta, ampak je tudi *Grundnorm*, temeljna norma: kdor hoče živeti, mora delati. Pravzaprav je celo kategorični moralni in politični imperativ: moraš delati, ker to zmoraš (glej Kometel, 2012: 132–136). Bizarno: nujno zlo – Adamovo prekletstvo, kazen Boga (ki je sicer preudarno delal le zmernih šest dni) – se preobrazi v nujno dobro. Nedelo, brezdelje, antični *otium* – vse to je v modernem obdobju demonizirano kot lenobnost (vzrok za večino zločinov in pregreh), neopustljivo zavračanje storilnosti, sramotno znamenje posameznikove nenormalnosti. Ta čudna transformacija nravi ni presenetljiva, če upoštevamo, da je kapitalistična družba strukturno zavezana brezmejni akumulaciji (gospodarski »rasti«), konkurenčni gonji za dobički in nepopustljivemu povečevanju produktivnosti. To pa zahteva neznansko mobilizacijo delovne sile, predružačeno mentaliteto (= ponotranjenje delovne prisile), množično produkcijo uporabnih, izurjenih, podrejenih, ubogljivih, apolitičnih in krotkih teles: discipliniranih ekonomskih ljudi (glej Foucault, 1984: 135–141), privatnih bojnikov za preživetje. A to še ni vse. Tudi Evina kazen, namreč

dolžnost rojevanja ter zveste in pokorne pripadnosti enemu samemu moškemu (zakonskemu »možu«), zasije kot ideal in norma šele v moralni luči zahodnoevropskega družinskega vzorca, ki se ni razvil samoniklo, temveč po zaslugi skrajno represivne novoveške prebivalstvene politike (kriminalizacije nadzorovanja rojstev in spolnih praks, ki niso v službi neodgovornega razmnoževanja), tj. reakcije vladajoče cerkvene in posvetne zemljiške gospode na pomanjkanje delovne sile, posledico slabih letin in kuge (glej Heinsohn in Steiger, 1993: 111–127).

⁹ Imperativ čim višje storilnosti ne preganja le ljudi, temveč tudi živali, npr. krave, prašiče, ovce in kokoši, ki postajajo s pomočjo genskega inženirstva vse bolj učinkovite (glej Rifkin, 2007: 211–214).

¹⁰ Galeano (2011: 9–12) opozarja, da so med vsemi talci kapitalističnega terorja ravno revni otroci tisti, ki se jim godi najhujše: »Družba jih izžema, nadzira, kaznuje, včasih jih ubije: skoraj nikoli jim ne prisluhne in nikdar jih ne razume.« Česa vse ne počne ta cena ali celo brezplačna delovna sila. Otroci garajo v delavnicah, rudnikih in gostinskih obratih, na kmetijah, plantažah, tržnicah, ulicah in smetiščih, ob steklarskih in opekarskih pečeh ... Za velika in ugledna mednarodna podjetja šivajo športna oblačila ter nogometne copate in žoge. Pobirajo jasin, čaj, tobak in kavo. Loščijo čevlje in čistijo vetrobranska stekla. Zbirajo mleček kavčukovih dreves. Tkejo preproge. Izdelujejo steklene zapetnice. Polagajo železniške tire. Pobirajo in preprodajajo cigaretno ogorke. Ponujajo komercialne spolne usluge. Opravljajo služabniška dela za premožne družine. Beračijo. Mnoge porine kronično pomanjkanje v takšno ali drugačno obliko kriminalnega pridobitništva. Marsikje

tem ko se njihovi bolj privilegirani vrstniki marljivo dresirajo in pripravljajo za delo, po možnosti za takšno, ki bo čim bolj prijetno in čim bolj nagrajeno (ni ga namreč čez dober zaslužek, ki je baje najbolj verodostojno ogledalo posameznikove tržne in *eo ipso* družbene vrednosti). Delajo tudi tisti, ki so si nagreble več kot dovolj za spodobno uživanje življenja, in celo bogataši, ki imajo pod tolstim palcem že toliko denarja, da je z njim mogoče kupiti prav vse, po čemer utegne zahrepeneti nestrohljivo človeško srce, a očitno ga še nimajo dovolj, zakaj pridobitništvo nima inherentne zgornje meje (vedno je mogoče imeti več od drugih in prav to je tisto, kar najbolj šteje, posebej v anomični družbi, ukrojeni po iracionalni meri neskončne in konkurenčne akumulacije kapitala).¹¹ In glej to čudo. Ljudje se fizično in psihično ugonablajo z delom. Trošijo se, izgorevajo (mnogi slednjič tudi pregorijo), lomijo si kosti, se zastrupljajo, upravljajo svoj čas (= življenje), pogršajo se in poneumljajo, dušijo se pod stresom,¹² trepetajo, se živcirajo, zbolevarajo in tudi umirajo na zloščjenih oltarjih kapitalističnega gospodarstva. A navzlic neizmernemu (re) produktivnemu aktivizmu so celo najelementarnejše potrebe večine ljudi zadovoljene sila skromno, pravzaprav ponižujoče slabo. Ali pa še to ne, tako da se morajo preštevilni že zgodaj posloviti od sicer nič kaj obetavnega življenja, npr. zaradi lakote, podhranjenosti ali ozdravljive bolezni. Kot da bi bil najpomembnejši učinek nepopisnega garanja zgolj ohranjanje in

povečevanje razredne polarizacije, reprodukcija kapitalistične ekonomije, groteskno bogatenje in nabrekanje lopovske manjšine na račun podrejene večine, stoično sprjaznjene z žalostno usodo, ki jo je mogoče v najboljšem primeru kompenzirati¹³ ali vsaj za silo zakamuflirati z živobarvnimi potrošniškimi tolažili, berglami, zdravili, obliži, mamili, dramili, poživili,¹⁴ igračkami in ceneni »razkošjem«, dosegljivim za gmotno bolje stoječe delavce, in sicer po zaslugi zverinskega izkoriščanja njihovih sotrpinov tam nekje na nerazvitem tujem, ki je ravno prav oddaljeno od oči in srca (za nameček pa še Bogu za hrbtnom), da ga je mogoče prostodušno in celo v dobri veri ignorirati.

Da, z delom je križ, in to ne oziraje se na hvalnice, ki ga vehementno zasipajo z vsakovrstnimi komplimenti¹⁵ (kar na-

jih prisilno rekrutirajo v vojsko. Za konkretne opise suženjskega dela otrok v neformalnem sektorju globalne ekonomije glej tudi Davis (2009: 238–244).

¹¹ Za prikaz marljivih bogatašev in njihovih skrbi glej Ryan in Jethá (2013: 162–163).

¹² Uničujoči učinki kroničnega stresa niso skrivnost, npr. srčne bolezni in napadi, težave s krvnim obtokom (povišan pritisk), prebavne motnje, debelost, spolne disfunkcije, depresivnost, nespečnost, možganska kap, čir na želodcu, oslabitev telesne odpornosti, psihosomatska obolenja ... V zadnjih desetletjih je opaziti velik porast depresij, ki jih ne povzročajo samo pretirane obremenitve prodajalcev delovne sile, mučna negotovost zaposlitve, podganja tekmovalnost in peklenski tempo dela (npr. zaradi strašljive hitrosti računalniškega časa in vrtoglavega gibanja informacij), marveč tudi brezposelnost, npr. zaradi občutij nekoristnosti ali jalovosti eksistence. Rifkin (2007: 303) opozarja, da več kot petinsedemdeset odstotkov severnoameriških delavcev opisuje svoje delovno mesto kot stresno, obenem pa ocenjuje, da se pritiski nenehno povečujejo. Tudi Cohen (2011: 10–13) ugotavlja, da v postindustrijski družbi narašča obseg telesnih in duševnih motenj. Povečuje se celo število nesreč, zlasti poškodb kosti in mišic. Vzpon storitvenega sektorja potemtakem ni razbremenil človeškega dela. Optimistična pričakovanja so se tudi tokrat izjalovila. Ljudje so še vedno zelo utrujeni, še posebej psihično. Cohen to pojasnjuje z novimi načeli organizacije dela, ki merijo na odpravo ali vsaj korenito skrajšanje »časa mirovanja«, kar implicira in terja nepretrganost delovnega procesa. Poleg tega se na delavce prelaga vse večja odgovornost, pogosto podkletena z zahtevo, da ponudijo stranki »najboljšo storitev v najkrajšem času«.

¹³ Za podrobnejšo analizo vloge nakupovanja in trošenja glej Bauman (2002: 103–115); Hamilton (2007: 86–91); Sennett (2008: 98–108).

¹⁴ Berardi (2013: 170) opozarja, da štiriindvajset milijonov Angležev jemlje antidepresive. V vodi, ki teče iz londonskih pip, so zaznali sledi prozaca. Galeano (2011: 46) ugotavlja, da severnoameriški državljani porabijo letno za droge sto deset milijard dolarjev, desetino vrednosti celotne industrijske proizvodnje ZDA. Na nesrečnost, osamljenost in obupanost, ki se kot kuga širijo v zaodru globalno zmagovitega kapitalizma, kaže tudi podatek, da postaja samomor glavni vzrok smrti mladostniške populacije.

¹⁵ Delo, ki je v moderni perspektivi postavljeno kot vzor (ali pojem, ki določa, kakšen naj bi bil videti ta pojav), je ustvarjalna dejavnost, npr. obrtnika in umetnika. Gre skratka za ustvarjanje nečesa relativno trajnega (dobrine, ki ni namenjena takojšnji potrošnji ali abstraktni negaciji), za preoblikovanje zunanje narave ali zgodovinskega sveta, s katerim posameznik razkrije svojo individualnost ali singularnost in potrdi svojo družbenost ali univerzalnost. Toda realnost del v industrijskem kapitalizmu se precej razlikuje od tovrstnega modela (neujemanje med pojmom in stvarnostjo je izvor filozofskih teorij o odtujenosti delavcev). No, nič hudega. Delo je mogoče hvaliti tudi kot »zgodaj« instrumentalno ali tehnično dejavnost, npr. kot sredstvo za povečevanje individualne in skupne blaginje, humanizacijo sveta ali izboljševanje ljudem neprijaznega naravnega in socialnega okolja. In še več. Delo je mogoče ceniti kot temeljno družbeno vez. Kot dejavnost, ki posameznika nadzoruje (funkcionalno kanalizira njegovo življenjsko energijo in strukturira njegov čas), podružblja in integrira v sistem medsebojno odvisnih socialnoekonomskih vlog, na katerih temelji hierarhija dohodkov in statusov (distribucija materialnih in moralnih nagrad), poleg tega pa mu daje identiteto ($X = Y$), finančno neodvisnost (»ni mi treba prosjati za denar«), priznanje (»koristen sem za druge ali celo za skupnost«) in občutek normalnosti (»delam, torej sem podoben spodobnim ljudem«). V postmoderni so še posebej občudovane in zaželeno ekonomske dejavnosti, ki so kar najbolj oddaljene od surove materialnosti boja (za preživetje) z zunanjo naravo: npr. to, kar počnejo slavni pevci, igralci, športniki, manekenke, televizijske voditeljice in drugi popularni pripadniki *powerless elite*, torej poklici, ki posrečeno kombinirajo delo, zabavo, užitek, igro in za nameček še visoke plače (čeprav niso vitalno potrebni za družbeno reprodukcijo).

vsezadnje sploh ni težko, saj so besede hvalevredni konji, ki jih je mogoče jezdit brezplačno, zlahka pa jih je tudi zapisati, saj papir prenese prav vse). Zdi se, da težave vzniknejo že pri definiranju tega pojma.¹⁶ Kaj je pravzaprav delo? Kdo zares dela? Kako razvozlati to uganko? Rešitve, ki bi v trenutku požela občje odobravanje, ni na vidiku, kar daje slutiti, da imamo opraviti z zadrego, ki je vse prej kakor zanemarljiva in ki je po svoji naravi bolj kulturna, politična in moralna kakor strogo ekonomska. Ampak zapleti skoraj v hipu izpuhtijo v zrak, če se zvito omejimo na pridobitno dejavnost. O, in prav ta je tisto, kar imajo ljudje praviloma v mislih, ko pravijo, da iščejo, imajo ali pa so izgubili »delo«. Skratka: gre za plačano zaposlitev, za to, kar nekdo počne v zameno za denar, upravičeno fetizirani občje ekvivalent, s katerim je mogoče kupiti prav vse, kar je na prodaj (in tega nikakor ni malo). A tudi tovrstno pojmovanje »dela« ni neproblematično. Ljudje počnejo za denarno plačilo (ki je za delavca sicer pogosto bolj podobno kazni kot nagradi) najrazličnejše reči, iz česar je mogoče sklepati, da je njihovo delo koristno (zadovoljuje neko potrebo ali željo). Toda golo dejstvo, da jih je javni ali zasebni delodajalec pripravljen plačevati, še ne pomeni, da je njihova zaposlitev že zgolj iz tega razloga tudi resnično družbeno koristna. Po vsej verjetnosti pa je (ne)posredno koristna vsaj za reprodukcijo kapitalističnega izkoriščanja in gospodstva, za vzdrževanje ekonomskega in pravnega sistema, ki je strukturno iracionalen (nor), nasilen, nepravilčen in nemoralen (le zakaj bi vladajoči nagrajevali nekaj, kar jim tako ali drugače škodi?). Upoštevati velja, da tržno podjetje ni humanitarna ali družbeno odgovorna organizacija. Primarni, pravzaprav edino zveličavni cilj te zasebne tiranije je profit, z denarjem, ki je neredko izposojen, ustvariti še več denarja (kar je zgolj nadgradnja tipično oduševane ali obrestonosne pridobitniške logike), izžeti in realizirati presežno vrednost, ki jo je mogoče v nadaljnji fazi ponovno investirati ali

Zaslediti pa je mogoče tudi oceno, da je po zaslugi informatizacije ali postmodernizacije produkcije in vzpona storitvenega (terciarnega) sektorja na voljo čedalje več zaposlitev (zlasti v sferi nematerialnega ali intelektualnega dela), ki delavcu dejansko omogočajo samouresničevanje (*travail épanouissant*), namreč avtonomno, svobodno, kreativno, ekspresivno delovanje, nerazločljivo od njegovega življenja. A tudi tovrstna dela, če res obstajajo, so še vedno v manjšini. In utopično je domnevati, da jih je mogoče posplošiti.

¹⁶ Vse prej kot zanemarljiv vir težav je v tem, da se oznaka »delo« že dolgo nanaša na zelo različna opravila, npr. na razmišljanje (intelektualne dejavnosti, ki so svoj čas spadale v register kontemplativnega življenja), ustvarjanje objektov (gr. *érgon*, lat. *opus*), ki so namenjeni trajnejši uporabi (ne pa vsakdanji potrošnji), politično (in vojaško) delovanje ter produkcijo izdelkov in storitev, ki so nujni za zadovoljevanje nenehno ponavljajočih se potreb (in torej za reprodukcijo življenja). Ob tem ni odveč spomniti, da pomeni beseda »delo« (gr. *pónos*, lat. *labor*) v glavnih evropskih jezikih skoraj vedno v prvi vrsti muko (glej Koch, 2013: 48–49), francoski izraz *travail* pa je izpeljanka poznolatinškega *tripalium*, tj. mučilne naprave.

kapitalizirati. Dobičkonosnost naložbe je za kapitalista ključno merilo (ne glede na to, ali je njegova založena »likvidnost« usmerjena v finance, trgovino, kmetijstvo, industrijo ali storitveni sektor). Če ga ne upošteva, mu bo trda predla, še bolj pa delavcem, ki bodo ostali brez dela.¹⁷ In če se izkaže, da je mogoče s profitom proizvajati orožje, avtomobile ali pač kakršnokoli že potrošniško šaro, je to popolnoma dovolj za padec poslovne kocke. In tudi od delavcev se ne pričakuje, da si bodo belili glave z moralnostjo, smiselnostjo in družbeno koristnostjo končnih smotrov ali predvidljivih učinkov heteronomnih dejavnosti, v katerih sodelujejo. Od njih se zahteva le to, da so pridni in lojalni, da čim bolje in po predpisanih postopkih naredijo to, kar jim je ukazano. In če za svoj *job* prejemajo še relativno dobro plačo, lahko le vriskajo od veselja (ne samo podarjenemu, tudi z delom prisluženemu konju se ne gleda v zobe). Kapitalisti niso eksistenčno odvisni samo od produktivnega dela. Krvavo potrebujejo tudi vnete potrošnike, ki bodo pokupili proizvedeno blago, in zatorej tudi ekonomske propagandiste (»oglaševalce«), ki so plačani za to, da (po)ustvarjajo nezadovoljstvo ljudi,¹⁸ vedno nove potrebe ali želje, dovzetnost za modne muhe in statusno šopirjenje ter nepopustljivo vero v kult bogastva oziroma njegovih ponosnih, (samo)občudovanih, zavidanja vrednih zasebnih lastnikov. A to še ni vse. Kapitalisti potrebujejo politično in pravno oblast, ki upravlja

¹⁷ Graeber (2013: 23) opozarja, da so »ekonomije daru« (Marcel Mauss), namreč družbe brez trgov in držav, zavestno zavračale pridobitniško logiko (»kupiti poceni, prodati drago«, »obogateti, če je le mogoče«), ki je sicer še vedno pogosto (čeprav zmotno) predstavljena kot univerzalni model menjave: »Ni šlo za to, da se še niso naučile, kako si najučinkoviteje prizadevati za dobiček. Globoko žaljiva se jim je zdela sama premisa, da je smisel ekonomske transakcije – vsaj z nekom, ki ni tvoj sovražnik – prizadevanje za čim večji profit.« Tudi Polanyi (2008: 387) ugotavlja, da je za prvotno ekonomijo značilna odsotnost vsakršne želje po dobičku, ki bi izviral iz proizvodnje ali menjave. V tovrstni skupnosti delo ni povezano ali motivirano z mislijo na plačilo. In nikjer ne poznajo prodajanja in najemanja delovne sile. Čudna kultura, mar ne?

¹⁸ Za kritično analizo oglaševalskih manipulacij, prevar in zavajanj glej Hamilton (2007: 77–86). Upoštevati pa velja, da delujejo kot oglaševalci tudi kupci blaga, ki ga radostno razkazujejo drugim. Uspeh potrošništva temelji na tem, da je ta praksa (in z njo spe-ta mentaliteta) *human, all too human*. Ne meri namreč primarno na uživanje stvari, ampak na želje drugih (glej Kojève, 2014: 117–119). Stvari so zaželeni, ker si jih želijo drugi. Posameznik jih kupuje, da bi ga drugi opazili, cenili, občudovali (če jih ne premagata ljubosumje in zavist), spoštovali, odobraval ali priznavali. Ali pa jih ima zato, da ne bi bil videti slabši od tistih, s katerimi se primerja (če jih že ne more prekositi). Seveda je mogoče in tudi smiselno pripomniti, da se potrošnik kiti s tujim perjem, z rečmi, ki jih je zgolj kupil in ki niso zares »od njega«, namreč plod njegovega dela ali delovanja. A njegovo šopirjenje je vsaj posredno upravičeno s tem, da si je on sam tako ali drugače prislužil denar, ki mu daje kupno moč, zrcalo njegove ekonomske uspešnosti v konkurenčnih bojih na trgu.

njihove kolektivne interese, ter arhipelag disciplinskih, represivnih in ideoloških aparatov, katerih poglavitno poslanstvo je, da oblast vladajočega razreda v družbi ni postavljena pod vprašaj. Res pa je, da posamični kapitalisti – zaradi kratkovidnosti ali nevhvaležnosti? – pogosto pljuvajo na državo in velikodušno nagrajujejo finančne, pravne in računovodske eksperte, ki jim pomagajo, da svoje davčne obveznosti do politične skupnosti skričijo na minimum ali, še rajše, na nič.

Začasen sklep? Vsiljuje se predvsem tale: ogromno zaposlitev (plačanih del), ki so v kapitalističnem sistemu izkoriščanja, zatiranja, odiranja in nategovanja podrejenih množic nepogrešljive, bi bilo mogoče v bolj racionalni, pravični in moralni družbi mirne duše odpraviti.¹⁹ Postale bi popolnoma odvečne. Le redkokd bi jih pogrešal. Ekonomsko sfero nujnosti bi bilo mogoče korenito skrčiti, tako da bi delali vsi, a bistveno manj, kot se dela zdaj, npr. štiri ure na dan, s čimer bi neizogibno družbeno in človeško koristno delo postalo neprimerno bolj znosno, celo nekakšna prijetna začimba ali popestritev prostočasnih dejavnosti. In zdi se, da bi bilo mogoče mnoga dela, ki so dandanes bolj ali manj zoprna za tiste, ki jih morajo opravljati (za nameček pa so prepogosto še bedno plačana in zatorej neugledna), narediti prijetnejša, morda celo zabavnejša (čeprav ne tudi zares svobodna ali avtonomna).²⁰ Ampak pozor. Za preštevilna ušesa, ki jim »ni vseeno«, so to bogokletne, neodgovorne, utopične, neresne, otročje zamisli. Prevladujoče stališče je, da se ne dela preveč, ampak kvečjemu premalo. Šteje se namreč, da temeljna politična težava ni niti kronično pomanjkanje prostega časa (kruta redukcija »kraljestva svobode«) niti krivična porazdelitev materialnega bogastva (preudarno koncentriranega v grabežljivih ročicah tanke manjšine) niti preobremenjenost zaposlenih srečnežev niti ekološko destruktivna produkcija (in potrošnja) niti iracionalnost poblaznele konkurence, ampak pomanjkanje delovnih mest. A kdo naj ustvari tako zelo zaželene nove zaposlitve? Kapital bi to storil rade volje, če bi le zmožgal na ta način povečati (»oploditi«) svojo vrednost. In tudi država bi po vsej verjetnosti z veseljem najela dodatno delovno silo, a kaj, ko je do

¹⁹ Za približen prikaz služb, katerih izginotje bi bilo čisti dobiček za človeštvo, glej Graeber (2013: 67–68).

²⁰ Upoštevati velja, da mnoga obstoječa dela niso mučna ali neprijetna »kot taka« (ali *in abstracto*), ampak iz drugih razlogov, npr. zaradi nevdržnih razmer, v katerih je treba delati (ker jih delodajalci ne morejo ali nočejo izboljšati, saj bi to zmanjšalo njihovo konkurenčnost in profite), zaradi ponižujoče kontrole (ki izvira iz gospodarjeve prevlade oziroma delavčeve subordinacije, srčike meznega razmerja), arogance (ali celo sadizma) nadrejenih, strupenih odnosov med sodelavci, prenaglega (ali že kar ubijalskega) tempa, previsoko postavljenih norm (ukrojenih po meri najhitrejšega delavca), nizkega socialnega statusa (ki je posledica sramotno nizke plače) ali naveličanosti, ki se pojavi po določenem obdobju rednega ukvarjanja z nečim, kar je bilo posamezniku sprva zanimivo, v užitek ali veselje.

vratu zadolžena. Poleg tega lahko pridobiva finančna sredstva za svoje obratovanje zgolj z obdavčenjem (in torej s krčenjem) presežne vrednosti, ki jo realizirajo tržna podjetja, in z vse prej kot priljubljenim ožemanjem delavskih plač. Kako iz te godlje? Toda, kako smo sploh zabredli vanjo? Kako je mogoče, da silovit tehnološki razvoj, ki ukinja živo človeško delo v vseh sektorjih gospodarstva (v kmetijstvu, industriji in storitvenih dejavnostih), ne učinkuje kot blagoslov za zgarano človeštvo, marveč kot prekletstvo, kot kazen in grožnja, zaradi katere se – če ne gre drugače pa vsaj po zaslugi pogleda na armado rezervne ali že celo odvečne delovne sile – celo *bullshit jobs* halucinacijsko prikazujejo kot *good jobs*, kot nagrada *an sich*? Zakaj se neznansko povečana produktivnost, ki je plod informatizacije in reorganizacije delovnih operacij, ne prelije v skrajšanje delovnega časa in izboljšanje delavske blaginje? Sama težka vprašanja. A poskusimo nanje odgovoriti vsaj v grobem. Kar najbrž ni greh, čeprav bomo to storili v – ideološko in politično skrajno nekorektni – optiki razredne vojne, objektivno antagonističnega razmerja med delom in kapitalom.

3 Od (razrednega) boja proti delu do (razrednega) boja proti delavcem

Mezdni delavec je *de iure* svoboden, saj je lastnik samega sebe in je torej formalno izenačen s kapitalistom. Svojo delovno silo in *eo ipso* samega sebe prodaja prostovoljno. Nihče ga ne sme s silo, grožnjo ali prevaro pripraviti do tega, da bi zanj delal. Ampak to v splošnem sploh ni potrebno. Ker je proletarec bitje s potrebami, ki je obenem razlaščno (brez produkcijskih sredstev), mora najti nekoga, ki ga bo najel, kupil njegove psihofizične delovne zmožnosti. Skratka: prisiljen se je svobodno odreči svoji svobodi. No, resda ne popolnoma in dokončno, ampak »le« na delovnem mestu, kjer je podrejen komandi gospodarja (ki mu oblastno odredi, kaj, kje, kako in koliko mora delati), oziroma med delovnim časom, ki pa vendarle okupira glavnino budnega časa. Tako je zares svoboden le v prostem času, a tudi ta – ne ravno darežljivo odmerjena – življenjska enklava je v dobršni meri zaznamovana z delom (kolikor je namenjena okrevanju od vsakdanje tlake, pripravam na službene obveznosti in produkciji – vzreji in vzgoji – nove delovne sile). Razloček med meznim delavcem in klasičnim sužnjem potemtakem ni tako zelo pomemben, kot se morda zdi na prvi pogled (vprašanje je, ali je sploh bistven).²¹ Proletarec

²¹ Graeber (2013: 59–60) sodi, da se pogodba o meznem delu ne razlikuje bistveno od pogodbe o najemu sužnja. Po njegovem mnenju je moderni kapitalizem zgolj novejša različica suženjstva: »Namesto da nas drugi prodajajo ali nas dajejo v najem, dajemo v najem sami sebe. V bistvu je to ista vrsta dogovora.« Upoštevati pa velja še eno, v postmodernem kapitalizmu celo pomembnejšo obliko suženjstva, in sicer dolžniško. Lazzarato (2012: 33–37) poudarja, da je dolg – kot mehanizem izčrpavajočega plenjenja

sicer ni osebno odvisen od enega samega oblastnika (svojega lastnika ali fevdalca), a je vseeno eksistenčno (ekonomsko in pravno-politično) odvisen od razreda kapitalistov (delodajalcev nasploh). Poleg tega je treba upoštevati, da je kapitalistična ekonomija v celoti združljiva tudi z vsemi arhaičnimi režimi odkrito nesvobodnega dela.²² Pomislimo na ameriško suženjsko produkcijo,²³ ki ni bila nekakšen obroben fenomen, marveč trdna podlaga evropskega kapitalizma, na ponovno vzpostavitev tlačanstva v južni in vzhodni Evropi ter na druge, nekoliko bolj prikrite oblike prisilnega dela, npr. kulijev v Pacifiku, peonov v Latinski Ameriki, dolžnikov in kaznjencev.²⁴

družbe, makroekonomskega upravljanja, redistribucije dohodkov, produkcije subjektivitet in vladanja nad njimi – univerzalno razmerje oblasti, v katerega so vključeni vsi. Tudi tisti, ki so prereveni, da bi jim odobrili posojilo (najzahrbtnější instrument zatiranja in izkoriščanja, ki nekaterim omogoča, da si zgolj s proizvodnjem papirja, ustvarjanjem denarja iz nič, prilaščajo proizvedeno bogastvo drugih), morajo zaradi javnega dolga plačevati obresti upnikom.

²² To velja tudi za postmoderna kapitalizem. Ruggiero (2001: 92) ocenjuje, da je na svetu približno dvesto milijonov sužnjev. Virno (2003: 92–93) poudarja, da postfordizem označuje sožitje najrazličnejših produkcijskih modelov, vključno z najbolj arhaičnimi oblikami osebnega gospodarstva. Kontrapunkt drobljenju organizacijskih oblik dela pa vidi v bistveno enotni socializaciji zunaj produkcijskega procesa.

²³ Za podroben prikaz značilnosti, učinkov in krize kolonialnega suženjstva glej Negri in Hardt (2003: 102–116).

²⁴ Kapitalizem se torej ni razvil zgolj ali celo predvsem okrog svobodnega meznega dela. Graeber (2014: 522–524) poudarja, da je ravno to dejstvo skrivna spotika tega produkcijskega načina: »Zavojevanje Amerike se je začelo z množičnim zaslužnjevanjem in se potem ustalilo v različne oblike dolžniške tlake, afriškega suženjstva in pogodbeno vezanega dela, pri katerem je bilo treba predplačilo skladno s pogodbo odplačevati s petletnim, sedemletnim ali desetletnim služenjem. [...] Kitajski pogodbeni delavci so zgradili severnoameriško železniško omrežje, indijski 'kuliji' južnoafriške rudnike. Kmetje Rusije in Poljske, ki so bili v srednjem veku svobodnjaki na svojem kosu zemlje, so postali tlačani šele ob zori kapitalizma, ko so začeli njihovi graščaki na novem svetovnem trgu prodajati žito, s katerim naj bi nahranili nova industrijska vele-mesta na Zahodu. Kolonialni režimi v Afriki in Jugovzhodni Aziji so redno nalagali prisilno raboto svojim podjarmljenecem, ali pa so ustvarili davčne sisteme, zasnovane tako, da so prebivalstvo skozi zadolževanje spehali na trg dela. Britanski gospodarji v Indiji, sprva v Vzhodnoindijski družbi, pozneje pa v vladi Njenega veličanstva, so institucionalizirali dolžniško tlako kot primarno sredstvo za proizvodnjo izvoznega blaga.« Po drugi strani pa Graeber (2014: 524–525) opozarja, da je bilo najemno delo v večjem delu srednjeveške Evrope zvečne normalna sestavina življenjskega sloga: »Od nekako dvanajsetega ali štirinajsetega leta starosti pa do nekako osemindvajsetega ali tridesetega leta se je od vsakogar pričakovalo, da se bo zaposlil v gospodinjstvu ali gospodarstvu kake tuje hiše – po navadi po letni pogodbi, po kateri je imel užitek do stanovanja, hrane, uka, pa še kaj malega plače –, dokler si ni tako nabral dovolj sredstev, da se je lahko poročil in si ustvaril dom.«

Formiranje meznega delavca ni bilo preprosto. Vanj je bilo treba vbrizgati ogromno represivnega, disciplinskega in ideološkega dela.²⁵ Kljub temu pa je bilo – individualno in kolektivno, spontano in organizirano, sindikalno in politično – upiranje meznemu delu stalnica, pravzaprav že kar motor razvoja kapitalistične ekonomije (in z njo zlepljenega gospostva), npr. v obliki stavke, sabotaže, upočasnjevanja delovnega ritma, izostajanja, preseljevanja, kraje delodajalčeve lastnine in lenarjenja (»zabušavanja«) na delovnem mestu. Cilji delavskega gibanja niso nikakršna skrivnost. Boj za krajši delavnik, višje mezde, boljše delovne razmere, vseživljenjski dohodek (zavarovanje v primeru bolezni, brezposelnosti in starosti), socialna stanovanja, javno zdravstvo in šolstvo (ki naj bi proletarskemu naraščanju omogočila boljše službe in vzpon na statusni lestvici), *in extremis* pa zrušenje kapitalistične prevlade in hegemonije, vzpostavitev brezrazredne, solidarne, kooperativne družbe, ki prevzame demokratično (samoupravno) kontrolo nad produkcijo in izmenjavo, njen glavni cilj pa je spodbujanje polnega razvoja človeških potencialov (»bogastva bogatih ljudi«). Najpomembnejši dosežek industrijskega (»fordističnega«) delavstva je bila keynesovska država blaginje (v liberalni in realno socialistični različici), zgodovinski kompromis med organiziranim delavstvom in kapitalisti pod pokroviteljstvom političnih elit. A tudi to ni pomirilo razrednega antagonizma. Ravno nasprotno. Domala polna zaposlenost, stanovitno povečevanje gmotnega standarda in razvejena socialna država so zelo okrepili moč, samozavest in bojevitost delavskega razreda. Presenečenje? Niti najmanj. Zastrafvalni potencial osrednjih ekonomskih sankcij – odpustitve, brezposelnosti, pomanjkanja, lakote in statusne degradacije – se je drastično zmanjšal, vzporedno s tem pa se je razrahljala tudi oblastniška avtoriteta kapitalistov in njihovih biričev.²⁶ Delavske zahteve so se radikalizira-

²⁵ Vzpon kapitalizma sovпада s sistematičnim discipliniranjem ljudi, izganjanjem »hudiča lenobe«, vsiljevanjem delovnih navad in protestantske etike dela, ki pa je v marsičem zgolj zaostretilo katoliškega pravila »ora et labora« (glej Koch, 2013: 44–54). V evropskem prostoru so kot gobe po dežju začele vznikat prisilne delavnice, prevzgojne ustanove, poboljševalnice in zapori *stricto sensu* – nadzorstveni in kaznovalni aparati, ki so se precej zgledovali po srednjeveškem samostanu (glej Foucault, 1984: 148–168). Berače, klateže in druge brezdelneže so oblasti preganjale s strogimi sankcijami. Graeber (2014: 497) opozarja, da so klateže (= brezposelne) v času Elizabete kaznovali na ta način, da so jim pribili uhlje k sramotilnemu stebri. Povratnike je čakala smrtna kazen, ki je bila predpisana tudi za druženje s cigani. Ker so tako stroge sankcije ljudi odvrčale od tega, da bi prijavljale klateže, so bile oblasti primorane poseči po milejši kazni, javnem bičanju.

²⁶ Za natančnejšo analizo krize keynesovskega projekta in družbenega vrenja v šestdesetih in sedemdesetih letih glej Bembič (2012: 40–49), Cohen (2011: 17–20), Negri in Hardt (2003: 216–230), Virno (2003: 84–86), Berardi (2013: 31–64), Arendt (2013: 11–29). Rifkin (2007: 140) opozarja, da so se v ZDA razredni kon-

le. Množile so se stavke in vstaje. Delovna vnema (in *eo ipso* produktivnost) je popuščala. Pritiski na mezde so zmanjševali profite. Pod vprašanjem so se znašli osrednji disciplinski mehanizmi industrijske družbe, namreč mezdno delo, šola in jedrna družina. Revolucionarno vrenje, ki je zajelo tako rekoč vsa področja družbenega življenja, ni bilo omejeno le na dominantne kapitalistične države. Bilo je globalno. Kmečka in delavska gibanja so napadla kapitalistično (kolonialno ali imperialistično) komando tudi v podrejenih državah. Stvari so postale resne, celo alarmantne. V glavah vladajočih so se prižgale rdeče luči. Njihova ekonomska, politična, pravna in ideološka moč je postajala vse bolj krhka. Morali so jo zavarovati in okrepiti. Napočil je skrajni trenutek za protiofenzivo.

Neoliberalna globalizacija je pravzaprav protirevolucija vladajočega kapitalističnega razreda in njegovih zaveznikov. Upor bogatašev s pomočjo vazalov, pitancev in idiotov. V prizadevanjih za obnovo »zdravih temeljev« kapitalistične ekonomije (izkoriščanja in gospostva) so bila uporabljena najrazličnejša sredstva.²⁷ Omeniti velja vsaj najpomembnejša. Recimo: (a) surova vojaška in policijska sila (državni udari, množični poboji, ugrabitve, zapiranje, preganjanje in mučenje, npr. v Iranu, Indoneziji in Latinski Ameriki); (b) napadi na sindikate (paradigmatska primera sta najbrž zatrtje stavk britanskih rudarjev in kontrolorjev letenja v ZDA); (c) odpuščanje delavcev, ki so postali odvečni zaradi informatizacije, robotizacije, avtomatizacije in reorganizacije (racionalizacije ali posodabljanja) produkcijskih procesov;²⁸ (č) decentralizacija in prestrukturiranje velikih podjetij (prenašanje dejavnosti na odvisne podizvajalce, vertikalna dezintegracija proizvodnje in uvajanje mrežnih struktur);²⁹ (d) demontaža in krčenje socialne države (oziroma njena preobrazba v *wor-*

kfare in penal state); (e) selitev industrijske proizvodnje (»beg tovarn«) na nerazvita območja s ceneno in ubogljivo delovno silo; (f) restriktivna proračunska in monetarna politika; (g) izsiljevanje zadolženih (pol)perifernih držav, ki jih je drastično prizadelo (in spravilo na kolena) povišanje obrestnih mer (Volckerjev šok), tako da so morale v zameno za finančno »pomoč« sprejeti vrsto notorično nepriljubljenih »strukturnih sprememb« (npr. odpreti vrata za tuje blago in investicije, privatizirati oziroma razprodati javno premoženje, oklestiti socialne izdatke in tako dalje);³⁰ (h) deregulacija in povečana fleksibilnost ali prekarnost delovnih razmerij (ekspanzija negotovih, začasnih, pogodbenih, honorarnih, projektnih, agencijskih in drugih »netipičnih« zaposlitev);³¹ (i) povečana vloga trga kot nadzornega mehanizma (ta brezimni »zakonodajalec« opravlja *invisible handjob of class control* dosti bolj učinkovito kakor država, ki je zaradi svoje pretirane vidnosti neprimerno bolj okorna in tudi ranljiva). Protinapad kapitala na delo je uspel in je že kmalu obrodil zelene sadove. Rezervna armada prodajalcev delovne sile se je zopet zelo povečala.³² Ekonomske neenakosti so se poglobile. Pritisk na mezde je popustil. Strah pred brezposelnostjo, izgubo zaposlitve, padcem v revščino ali zdrsom navzdol po statusni piramidi se je zopet trdno zasilral v delavskih srcih in začel nemudoma ustvarjati pričakovane rezultate. Hrbtenice zaposlenih so pod stanovitim bremenom socialnoekonomske negotovosti postale osupljivo prožne. Krvavo pridobljene delavske pravice so

flikti zaostrovali že vse od konca druge svetovne vojne. Med letoma 1945 in 1955 so tamkaj zabeležili nad 43.000 stavk, kar je bil »najbolj strnjen val nasprotij med delavci in upravo v industrijski zgodovini«.

²⁷ Za podrobnejši prikaz kontrarevolucije glej Bembič (2012: 73–101), Gorz (1999: 9–26), Harvey (2012: 11–53), Klein (2009: 54–100), Lea (2002: 106–127).

²⁸ Kako naj ubogi človek tekmuje s »pametnimi« stroji, ki ukinjajo (ali »prihranijo«) delo (oziroma skrajšujejo čas izdelave dobrin)? Stroj potrebuje zgolj elektriko (glej Galeano, 2011: 127–128), sicer pa je zgledno skromen. Dela, ne da bi zahteval mezdno, plačani dopust (in čas za malico), trinajsto plačo in pokojnino. Težava je le v tem, da odpove v vlogi potrošnika. Proizvedeno blago morajo še vedno pokupiti ljudje, ki pa za to potrebujejo denar, ki ga tudi potrošniška posojila ne morejo dostavljati v nedogled.

²⁹ Negri in Hardt (2003: 244) ugotovljata, da decentralizacijo in geografsko razpršitev produkcijskih procesov spremlja centralizacija upravljanja, načrtovanja in kontrole (ki je, če je le mogoče, individualizirana in kontinuirana). Zaton nekdanjih velikih industrijskih mest pa sovпада z vzponom globalnih »mest kontrolek«, v katerih so zgoščene osrednje finančne in trgovinske operacije.

³⁰ Davis (2009: 224) ocenjuje, da surovost neoliberalne globalizacije precej spominja na pogubne procese, ki so v obdobju poviktorskega imperializma (1870–1900) ustvarili tako imenovani tretji svet. Tedaj so bile nepreštene azijske in afriške kmečke populacije, ki so obdelovale zemljo za preživetje, prisilno posrkanе v svetovni trg. To je milijone kmetov pognalo v smrt zaradi lakote, še več pa jih je izgubilo tradicionalne zemljiške pravice: »Končni rezultat (tudi v Latinski Ameriki) je bila podeželska »polproletarizacija«, nastanek velikanskega svetovnega razreda obubožanih polkmetov in kmetijskih delavcev brez zagotovljenih življenjskih sredstev. Zato 20. stoletje ni bilo obdobje urbanih revolucij, kot je mislil klasični marksizem, temveč prelomnih podeželskih puntov in kmečkih vojn za narodno osvoboditev.«

³¹ Nezadržna razčlenjenost trga delovne sile je pomemben dejavnik slabitve delavske solidarnosti in razredne zavesti, kar pa je že stara težava. Kapitalisti so vedno s pridom izkoriščali in po potrebi še podpihovali razlike ali ločnice med delavci, npr. etnične, spolne, verske, izobrazbene, dohodkovne in statusne. Po drugi strani pa so se tudi prodajalci delovne sile že sami od sebe radi distancirali od »kolegov« nižjega ranga ali od brezimne množice, iz katere so želeli izstopiti kot enkratni individualisti (glej Kracauer, 2013: 88–92). Od tod izvira tudi priljubljenost zmotne predstave o izumiranju delavskega razreda. Skoraj vsak, ki da kaj nase, poudari, da nikakor ni »delavec«, ampak je nekaj popolnoma drugega, vsekakor boljšega, npr. novinar, uslužbenec, tehnik, programer, policist, električar, vodovodni inštalater, prevajalec, natak in tako dalje.

³² Za analizo strukturne brezposelnosti kot indikatorja disfunkcionalnosti kapitalistične ekonomije glej Mattick (2013: 108–115).

se začele topiti kakor led na razbeljenem puščavskem pesku. To, da si izkoriščan, je po novem privilegij, ki ga je treba skrbno čuvati (in izkazovati hvaležnost dobrotniku, ki ti ga je pripravljen omogočiti). Delovna sila je neprekinjeno »v akciji«. Zdaj je vsakdo individualno odgovoren za svojo dobro ali slabo srečo. Družba ne odreja več. Lenuhom je odklenkalo. Ne bodo se več redili na račun marljivih davkopljučevalcev. Nikoli več! Delaj ali crkni! Sindikati so oslavljeni. Politične organizacije delavcev so le še stvar zgodovinskega spomina. Stara (revolucionarna) levica je pokopana ali pa obstaja le še kot oblebela razglednica, pekoč spominek na »stare dobre čase«. Nova levica, ki je stavila na avtonomnost, horizontalnost in spontanost, pa vsaj doslej ni pokazala ravno zavidljive uspešnosti. Delavska solidarnost se nezadržno raztaplja v konkurenčnih spopadih za redka in pogosto bedna delovna mesta. Slovito komunistično geslo »Proletarci vseh dežel, združite se!« se sliši kot slaba šala. Kolektivni boj proti meznemu delu se je umaknil individualnemu boju za zaposlitev. Idealne, pravljicne razmere za delodajalce. Njihova oblastna, izkoriščevalska, zatiralska in izsiljevalska moč se je izjemno povečala. Po zaslugi zgodovinsko enkratne mobilnosti kapitala ni usmerjena le zoper delavstvo, ampak tudi zoper vlade nacionalnih držav, ki medsebojno tekmujejo, katera bo ponudila poslovnem, podjetnikom in vlagateljem ugodnejše priložnosti za kovanje dobičkov, npr. subvencije, davčne odpustke, varnost naložb, infrastrukturo, prijazne ekološke standarde, prožno ureditev delavskih razmerij ter ubogljivo, marljivo in izobraženo (= kompetentno) delovno silo.

Kako pa je v postmoderni z mobilnostjo delavcev? Ta gotovo ni tolikšna kot gibljivost nečloveškega blaga, informacij, podob in še zlasti sublimnih gmot denarja, ki se premikajo po planetu s svetlobno hitrostjo. Vseeno pa ni neznatna. Za mnoge je precej problematična.³³ Za migrante pa so teža-

³³ Kapitalizem, ki temelji na prvotni akumulaciji bogastva in ločitvi proizvajalcev od produkcijskih sredstev, je sprožil neznansko mobilizacijo delovne sile, in sicer bodisi prisilno (pomislimo na pregon angleških kmetov s posestev ter na ugrabljanje in zasužnjevanje Afričanov, ki so bili nato prepeljani na ameriško celino) bodisi prostovoljno (npr. selitev podeželanov v industrijska mesta v upanju na boljše življenje). Toda pretirana mobilnost je bila vselej močnejša za delodajalce. Zato so za zgodovino kapitalistične ekonomije značilna nenehna prizadevanja, da bi gibanje delavcev omejili in nadzorovali (glej Graeber, 2013: 51; Polanyi, 2008: 409–412). Delodajalski ideal je tale: imeti toliko delovne sile, kot jo potrebuješ, in to toliko časa, kot jo potrebuješ. Opozoriti velja, da je Henry Ford podvojil mezo na slovitih *five dollars a day* ravno zato, da bi obrzdal zanj nevšečno mobilnost nekvalificiranih delavcev, ki so pogosto izostajali od repetitivnega, monotonega in dolgočasnega dela za tekočim trakom. Stvar je delovala. Stroški produkcije so se zmanjšali. Produktivnost delavcev se je povečala. In tudi Ford je bil srečen. Toda fordizem trči ob zid, ko nabrekanje delavskih plač (kot spodbuda za dvigovanje produktivnosti) ne zvišuje več

ve tisti, ki jih ženejo v gibanje, podkleteno z željo (ne ravno pogosto uslišano), da bi naposled le prispeli nekam, kjer bo zanje lepše, boljše ali vsaj varnejše.³⁴ V nerazvitih, siromašnih, opustošenih in globalno podrejenih okoljih so liberalizacija trgovanja, razkroj javnega sektorja in krčenje industrije odgnali nekonkurenčne, odpuščene in odvečne ljudi v prostrana barakarska naselja, osrednja odlagališča človeških odpadkov. Temu, čedalje obilnejšemu segmentu presežnega človeštva se nasmihajo pridobitne priložnosti večinoma le še v neformalni in kriminalni ekonomiji (razloček med sivim in črnim delom je neredko povsem zamegljen).³⁵ Nekateri – bolj ambiciozni ali bolj obupani – pa se napatijo v bogate države (v tretji svet prvega sveta).³⁶ Potovanje ni poceni. Mobilna delovna sila pa ga financira kar sama (z izposojenimi ali privarčevanimi sredstvi). Poleg tega je odprava v Indijo Koromandijo zelo tvegana. Mnogi umrejo, še preden dosežejo cilj. Mnoge takoj polovijo, zaprejo in jih pošljejo nazaj v domači pekel. Tiste, ki jim je sreča mila, pa v obljubljeni deželi v glavnem (pri)čaka zgolj delo, ki se ga domačini otepajo kot hudič križa, ker je nadpovprečno izkoriščano, umazano, nevarno, naporno, neugledno, monotono ali že naravnost suženjsko. Delovni prispevki priseljencev (s papirji ali brez njih) so koristni, celo nepogrešljivi za blaginjo njihovih absolutno in relativno premožnih »gostiteljev«. Kljub temu se na tovrstne tujce zlivajo neznanjski odmerki emocionalne gnojnice, neredko pa doživijo tudi

dobičkov. Podjetja tedaj prelijejo višje mezde v prodajne cene. To pa vodi v inflacijo (glej Cohen, 2011: 14–16).

³⁴ Cohen (2011: 31) ugotavlja, da je bilo v devetnajstem stoletju (med »prvo« globalizacijo, ki se je sklenila z izbruhom prve svetovne vojne) več migracij kot v obdobju neoliberalnega kapitalizma. Leta 1913 so priseljenci (= ljudje, ki niso živeli v državi, v kateri so bili rojeni) tvorili deset odstotkov svetovnega prebivalstva, v postmoderni pa le še tri odstotke. Razlog ni v tem, da je upadla želja ljudi po geografski mobilnosti. Dosti bolj gre za to, da se presežna delovna sila, ki bi se rada preselila v bogate dežele, bori z zgodovinsko enkratnimi ovirami, z vsakovrstnimi zidovi, ki jih je težko in tudi zelo tvegano prebiti ali zaobiti. Bogati svet potrebuje le majhen delež revežev, ki se mu želijo priključiti. Poleg tega pa lahko izkorišča svetovne siromake kar pri njih doma.

³⁵ Davis (2009: 228) opozarja, da šteje globalna neformalna delovna sila (ki se prekriva s slumovskim prebivalstvom, ni pa z njim istovetna) približno milijardo ljudi. Ta segment človeštva, ki je sicer najhitreje rastoči družbeni razred na zemeljski obli, predstavlja tretjino svetovne delovne sile. To ni rezervna armada, ki čaka na skorajšnje integracijo v formalno ekonomijo in družbo, ampak je le še breme, odpadek, izloček disfunkcionalnega kapitalističnega sistema. Odvečno prebivalstvo lahko najde bedni zaslužek zgolj v neformalnem sektorju (skrite ali umazane) ekonomije, ki je »živi muzej človeškega izkoriščanja« (Davis, 2009: 238), scela primerljiv z viktorijansko bedo, ki so jo opisali Dickens, Zola in Gorki.

³⁶ Za poglobljeno in kritično analizo postindustrijskih mednarodnih migracij glej Bučar Ručman (2014: 175–222).

skrajno otipljivo fizično nasilje.³⁷ Zanje je nasploh še najbolj, da so čim manj opazni in izstopajoči oziroma, drugače rečeno, da so čim bolj prikrito, tihotno in marljivo delujoči nekje v podzemlju, obrobju ali zaodrju družbe, v kateri »gostujejo« (kar pa je vse prej kot preprosto, saj njihovo tujost pogosto izdaja že barva kožnega kostuma, ki se ga ne morejo znebiti).

Kako zelo se ljudje, ki danes bežijo iz rodni krajev, da bi delali v tem ali onem paradizu gmotne blaginje, razlikujejo od Zahodnjakov, ki so v novem veku potovali v daljni, širni svet zgolj zato, da bi ga osvojili, podredili, oplenili in izkoriščali. Ob tem pa so mimogrede pobili – s superiornim orožjem, prisilnim delom in novimi boleznimi –, podjarmili, mučili, zaslužnili in razlastili nepreštvene množice tamkajšnjega prebivalstva. Pomislimo na odkritje ameriške celine, ki je bilo odločilno za zmagovito (kolonialistično ali imperialistično) prevlado zahodnoevropskih velesil v naslednjih stoletjih. V Novem svetu so namreč naleteli na bajna naravna bogastva, nemočna kamenodobna ljudstva (godna zgolj za zakol ali ubijalsko garanje v rudnikih in na plantažah) in prostrana ozemlja, kamor je bilo mogoče preseliti domačo presežno populacijo.³⁸ Takšno in drugačno nasilje je bilo in še zmeraj je nepogrešljiv spremljevalec »svobodnega« trgovanja, vrtoglavih profitov in strukturne prevlade panevropskega središča v hierarhiji svetovne kapitalistične ekonomije. Za lepši umetniški vtis in mirno vest pa ga je bilo treba zgolj na hitro prepleškati z moralnimi alibiji. Teh pa ni bilo težko najti, saj so se ponujali že kar na dlani. Recimo: primitivna, divjaška in manjvredna bitja je bilo treba počlovečiti, prepojiti s pravo vero, civilizirati, kulturno povzdigniti in moralno razsvetliti. Bolj kot bodo podobni belemu človeku, ki jim prinaša brezmejni razvoj in napredek, boljši bodo postajali. In najprimernejša pot do odrešitve je trdo in ubogljivo delo za gospodarja. Kdor tega ne more ali celo noče dojeti, si je pač sam kriv. Z njim se ni mogoče razumno pogovarjati. Po vsem videzu je dovteten zgolj za nemo govorico nasilja. V bistvu si niti ne zasluži članstva v civilizirani družini. *Free world* ga lahko hladnokrvno zradira. Zbogom, zguba!

Rasizem je pomembna, celo bistvena sestavina kapitalistične ideologije, saj ponuja najbrž najpreprostejšo razlago in moralno odvezo za iztrebljanje, izsiljevanje, ropanje, odiranje, podrejanje in izkoriščanje ljudi, pa tudi za socialnoekonomске, politične in statusne neenakosti (prepad med bogatimi in revnimi, nadrejenimi in podrejenimi), ki so posledica

normaliziranega strukturnega in osebnega nasilja. To vlogo opravlja tudi v postmodernem, »imperialnem« kapitalizmu.³⁹ Vas morda zanima, zakaj so nekateri bajno bogati, zakaj jim gre vse po maslu, zakaj prejemajo astronomske plače, zakaj jih obdaja roj privilegijev, zakaj nihče ne tepta njihovih človekovih (in drugih) pravic, zakaj se jim ni treba pečati z neuglednim, garaškim, umazaniam ali suženjskim delom? Ha, saj to ve vsakdo, ki ima zdravo pamet: ker so pač bolj sposobni, nadarjeni, izobraženi, ustvarjalni, inovativni, podjetni, motivirani, kultivirani, delavni, odgovorni, iznajdljivi, pogumni ali odločni kakor večina povprečnih in podpovprečnih človeških kreatur, ki se morajo zatorej zlepa ali zgrda zadovoljiti z malim in najmanjšim (za kaj več pač niso vredni). A po drugi strani se zdi, da rasistov skorajda ni več. Le redkokdo se namreč javno predstavlja s to – v liberalni perspektivi politično in moralno nekorektno – etiketo. Ne, tisti, ki rohnijo zoper nezaželene tujce (iz Afrike, Azije ali Latinske Amerike), niso rasisti. Menda celo nikogar ne sovražijo. V resnici jih razganja od ljubezni. Hočejo zgolj dobro. In to dobro – npr. svojo superiorno civilizacijo, kulturo, vero, način življenja, demokracijo, svobodo, pravno državo, človekove pravice, liberalne politične vrednote, materialno blaginjo, zdravje, higienske standarde, varnost in tako dalje – zavarovati pred nadležnimi vsiljivci, kriminalci, teroristi, fundamentalisti, prenašalci nalezljivih bolezni in neloyalnimi konkurenti (za delovna mesta, javna sredstva in spolne objekte). Da, zgolj zaradi nujne in zato tudi pravične samoobrambe se je treba obdati z najrazličnejšimi obzidji in nadzornimi stolpi. V bogataške trdnjave naj vstopijo – kot nujno zlo – samo tisti delavci, hlapci, služabniki in sužnji, ki jih tamkaj zares potrebujejo. Takšno stanje stvari in ljudi je za globalno in lokalno vladajoče bogataške elite razveseljivo, malone idilično. Samo pomislimo. Kapital, ki je vselej že obsojen na nenehno gibanje (ekstenzivno in intenzivno ekspanzijo, formiranje svetovnega trga), je podrl že domala vse meje in pregrade. Odcepil se je od nacionalne države, priklenjene na »svoje« ozemlje. Njegova suverenost (umeščena v globalne politične, pravne, administrativne in vojaško-policijske oblastne strukture) je zgodovinsko enkratna. Zanj – za njegove naložbe, izdelke, storitve in izterjevalce dolgov – ni zaprtih vrat.⁴⁰ Samovolja, neubogljivost, trma, samosvojost in

³⁷ Za analizo vloge tujcev kot priročnega ventila za sproščanje strahov (pred neznanim, negotovim in nepredvidljivim), sovražnosti in agresivnosti glej Bauman (2013: 43–55).

³⁸ Za prikaz in komentar grozodejstev, ki so jih v brezkompromisni gonji za dobičkom zagrešili Evropejci v Novem svetu, Aziji in Afriki, glej Graeber (2013: 41–43; 2014: 469–486); Galeano (2011: 33–50).

³⁹ Za podrobno analizo rasizma v modernem in postmodernem kontekstu glej Galimberti (2011: 357–381); Wallerstein (2004: 72–100).

⁴⁰ Bizarno je, da ljudje, ki jih strašansko motijo nezaželeni (moteče drugačni) tujci, ne dojamajo, da je ravno kapital tisti poglaviti tujec, ki bi se ga morali bati, ga zasovražiti in se z njim revolucionarno spopasti. In še več, ta parazitski, škodljivi, uničujoči, nasilni, izkoriščevalski in zatiralski *alien* jih sili v to, da sami sebe pretvarjajo v tujce, saj nekaj (čeprav nasploh dokaj malo) štejejo le, če si nadenejo ekonomsko karakterno masko heteronomnega delavca in istovrstnega potrošnika (glej Galimberti, 2011: 263–270). Če torej dopuščajo, da njihovo eksistenco (življenjski čas)

malopridnost so strogo sankcionirane. Država, ki se ne ukloni, se nemudoma znajde na osi zla ali v zanikrni družini fanatičnih teroristov. Če pa ima še to smolo, da se je gospodarji sveta ne bojijo, jo utegne že kmalu obiskati uničujoči plaz pametnih raket, val s kirurško natančnostjo odvrženih bomb, smrtonosna brezpilotna letala ali kaotični vihar državljske vojne. Dokler se podrejeni, revni, ponižani, izkoriščani, zatirani in prekleti utaplajo v medsebojnem, etnično, versko ali še kako drugače (npr. navijaško) motiviranemu sovraštvu in instrumentalnem ali ekspresivnem nasilju, so lahko vladajoči brez skrbi. No, nasploh sicer zadostuje že to, da prodajalci delovne sile izgubljajo energijo, čas in živce v medsebojnem tekmovanju. Za ohranjanje obstoječih hierarhij pa je še prav posebej koristno, da čim več delavskih glav sanjari o zasebnem bogastvu; da ljudje občudujejo (magari ljubosumno ali zavistno) uspešneže, ki so ta cilj vseh ciljev že dosegli; da vidijo v njih vzor, ki ga je vredno ali celo treba posnemati; da razmišljajo o tem, kako bi se jim tudi sami čim bolj približali, seveda zgolj z individualnim prizadevanjem, npr. z nepopustljivim delom, podjetništvom, špekuliranjem, kriminalnim pridobitništvom ali igranjem na srečo, in se slednjič katapultirali v paradiz prestižnih, luksuznih, sanjskih dobrin, na katere se – kot definitivna pika na i – radi lepijo še sanjski spolni

usmerja in ponižuje tuja, iracionalna, tendenčno ali potencialno (brez upora pa tudi dejansko) totalitarna sila. Bratje in sestre, kako dolgo še? Bog ve. Za zdaj slabo kaže. Razmerje med heteronomnim delom in tujostjo je sicer že lep čas na tapeti, čeprav je v postmoderni teoretsko zanimanje za to problematiko precej oslabele. V marksistični luči so stvari jasne. Mezdno delo je odtujitev, nekaj vnanjega, tuja last, tako kot njegov proizvod in predmeti, s katerimi posameznik dela. Bolj kot delavec dela, revnejši postaja. Odpoveduje se svoji človečnosti (svobodni uporabi časa in energije), obenem pa še krepi moč kapitala, svojega sovražnika. Pojem »alienacija« je dobival ostre kritike, ker da naivno predpostavlja vnaprejšnje človeško bistvo, izgubljeno v močvarah zgodovinskih procesov (glej Berardi, 2013: 37–49). Toda občutenje tujosti mezdnega dela vsebuje tudi osvobajajoče potenciale, sploh če vodi v aktivno, kolektivno, organizirano, načrtno, politično zavračanje te heteronomne aktivnosti, ki je suženj kapitala (in proizvod modernih disciplinskih aparatov). To se je tudi zgodilo v turbulentnih šestdesetih in sedemdesetih letih, a učinki teh bojev so klavrni. Delo se dejansko ukinja, vendar znotraj kapitalističnega sistema (režima zasebne lastnine produkcijskih sredstev), v družbi, ki še vedno temelji na mezdnem delu. To pa ustvarja neznanske težave, vključno s posplošeno negotovostjo, potencialno odvečnostjo in tesnobno prestrašenostjo prodajalcev delovne sile (glej Virno, 2003: 87–89). Po drugi strani pa je treba upoštevati, da tipično postmoderne oblike »nematerialnega« dela implicirajo skoraj totalno mobilizacijo posameznikove delovne sile (npr. jezikovne, komunikacijske, koordinacijske, intelektualne, emocionalne in ustvarjalne zmožnosti), kar precej otežuje razlikovanje med (odtujenim) delom in nedelom, med delovnim in prostim časom. In naravnost groteskno je, če se tovrstno delo, ki vključuje totalno podjarmljenje, prikazuje kot vrhunec samouresničevanja (glej Berardi, 2013: 86–90). A tudi to se dogaja.

atributi. Fantazije, ki jih podžiga tovrstno, kulturno prevladujoče pojmovanje bogastva, so morda celo pomembnejša emocionalna opora globalne kapitalistične ekonomije kakor posplošena prestrašenost (ali apatičnost) ljudi. Navsezadnje: mar nismo narejeni iz takšne snovi kot sanje? Zato je treba paziti (če je to sploh mogoče),⁴¹ kaj mokro ali suho sanjamo.

4 Sklepna pripomba: tehnologija, represija in kontrola

Tehnologija je bila vselej pomembno orožje (v razrednem boju) kapitalistov, ki se morajo potruditi, da iz kupljene delovne sile (utelešenih zmožnosti) iztisnejo čim več »dobrega« dela (vsaka tehnika ali organizacija produkcije zatorej nujno vključuje tudi tako ali drugačno tehniko dominacije ali kontrole⁴²) in da ohranijo svojo oblast nad državo, pravom, kul-

⁴¹ Kaj je pravzaprav narobe s temi sanjarijami? Poudariti je treba vsaj štiri reči. Prvič, problematična je predpostavka, da je bogastvo status, ki je dostopen sleherniku. Dejansko je namreč le malo uspešnežev, ki se jim posreči, da se iz revščine zavihitijo na bleščavo orbito bogastva. Po drugi strani pa Graeber (2013: 45) opozarja, da je skoraj nemogoče najti Američana, ki se rodi kot bogataš in konča kot odvisnik od socialne pomoči. Drugič, problematična je podmena, da je mogoče bajno privatno bogastvo moralno, pravno in politično upravičiti. Da je, skratka, mogoče obogateti, ne da bi tako ali drugače kradli ali goljufali skladno ali v nasprotju z veljavnimi predpisi. Tretjič, problematična je dozvedna svetost (nedotakljivost ali naravnost) privatnega bogastva, ki da ga mora kot takega spoštovati tudi politična skupnost (in torej država = pravo). Četrtrič, dominantna definicija bogastva (kot akumulacije premoženja, denarja ali ekonomske moči) je problematična, ker prezre dejstvo, da investiranje časa in energije v njegovo pridobivanje, ohranjanje in povečevanje, zmanjšuje možnosti za uživanje v stvarih, telesih in znakih (glej Berardi, 2013: 94–95). Podčrtati velja, da je vsaka lastnina bistveno družbena, politična. Skupnost je tista, ki določi, kaj naj bo od koga, in za to tudi jamči. Ekonomske neenakosti so še toliko bolj neupravičene (krivične ali nevzdržne), če prisilijo ljudi, da beračijo, da se pustijo izkoriščati ali da so prepuščeni ponižujoči miloščini dobredelnih premožnežev (glej Wood, 2011: 200). Kot take so znamenje nelegitimnega vladanja, zatiralske državne oblasti, ki jih varuje. Obstoj revščine je najočitnejši indic neupravičenosti bogastva. To ne pomeni, da bi morala vlada s progresivno obdavčitvijo odvzeti (ali jemati) bogatašem del njihove lastnine. Gre za to, da to presežno bogastvo nikoli ni bilo zares njihovo. Takšno je videti zgolj po zaslugi pravnih in dejanskih zmot (objektivnih iluzij), pretiranih nagrad oziroma dohodkov, ki ne ustrezajo družbeni koristnosti opravljenega dela (glej Sloterdijk, 2009: 290–291), nezasluzenih prednosti (dobitkov na biološki ali socialni loteriji), uzurpacije (ali privatizacije) presežne vrednosti, plenjenja skupne in javne lastnine ali anahronistične pravice do dedovanja ekonomskih in finančnih virov, ki so jih akumulirali straši, sorodniki ali celo daljni predniki.

⁴² Laclau in Mouffe (1987: 70–71) poudarjata, da uporabljajo kapitalisti različne tehnike obvladovanja (akterjev) delovnega procesa,

turo in družbo. To pa velja tudi za postmoderne kapitalizem. Pomislimo zgolj na pglavitne učinke represivne in zastraševalne uporabe informacijske in komunikacijske tehnologije, npr. na brezposelnost, socialnoekonomsko negotovost (in ogroženost), »novo« in staro revščino (tudi v »prvem« svetu), razčlenjenost in deregulacijo trga delovne sile, tekmovalnost (tj. stopnjevanje konkurenčnih imperativov, ki se v zadnji ali že kar v prvi instanci »prevedejo« v pritiske na zaposlene privilegirance), izkoriščanje, moč in vplivnost multi- in transnacionalnih korporacij (»globalnih igralcev«), povečevanje produktivnosti in dobičkov, ki se tihoma stekajo v brezdanje žepe privatnikov. Stranski, a zato nič manj pomemben proizvod teh postmodernih preobrazb (ali prehodov globalnega kapitalizma) – zlasti poglobljanja ekonomskih in političnih neenakosti (med državami, predvsem pa znotraj njih), podkletenega s hegemonijo potrošniških in torej denarno določenih statusnih meril – je ekspanzija kriminalnega pridobitništva in nasilja (vključno z raznolikimi samouničevalnimi dejanji in praksami).⁴³ To pa je po drugi strani še dodatna voda na mlin zaostrovanju represivnega (tehnološko posodobljenega) delovanja državnih aparatov, »kriminalizacije revščine« (Wacquant, 2008),⁴⁴ povečanja zaporniške populacije ter postavljanja vsakovrstnih obrambnih ovir in zidov, ki naj bogate zavarujejo pred najrazličnejšimi nevarnostmi ali tveganji (strašljivimi demoni terorja in kaosa), ki se kopičijo

tako rekoč pred pragom njihovih sicer skrbno utrjenih in zastraženih trdnjav ali ograjenih skupnosti (privilegiranih ljudi, živečih v prostovoljnih getih).⁴⁵

Vidimo torej, da so prednosti znanstvenega in tehničnega napredka (ki naj bi človeštvu ustvaril nekakšen raj na zemlji ali vsaj njegov dovolj verodostojen približek) porazdeljene zelo neenako, pravzaprav že groteskno krivično. Očitno je, da je tehnološki razvoj (orodja in orožja – razloček med in enim drugim je pogosto zamegljen) za večino v glavnem vse prej kot nedolžna grožnja. Po drugi strani pa je pravcati blagoslov za vladajoče, ki na podrejene (na vse, ki mrzlično iščejo, imajo ali se prizadevno pripravljajo in izobražujejo – kopičijo kompetence – za delo) naslavlja tole »evangelijsko« sporočilo: »Stisnite zobe in zategnite pasove. Nasilje tržne ekonomije morate sprejeti prostovoljno. Veseli in ponosni bodite, da sploh dobite in imate delo. Celo če vas to ne odreši revščine. Alternativa je namreč zgolj živetarjenje v še neprimerno hujši, sramotnejši bedi. Če pa morda sanjate o kriminalnih opcijah, vedite, da so te sila tvegane. In tudi v črni ekonomiji zmagujejo le izbranci. Najdonosnejši kriminal pa je tako in tako še vedno povezan z legalnim pridobitništvom, legalnim nasiljem in legalno korupcijo. Dobro premislite, kaj se vam splača. Izbira je vaša. Ravno tako kot odgovornost.« To je slišati precej grozno, kajne? Vsekakor. A če dobro premislimo, nemara uvidimo, da reči le niso tako preproste. In morda niti ne popolnoma brezupne. Ne pozabimo, da se ekonomska in finančna moč opirata na pravni red in torej na (policijsko, *in extremis* na vojaško) silo in ideologijo (ali propagando). Politično konstelacijo pa je mogoče predrugčiti, npr. dialektično preseči. Veljavna pravila igre se tedaj spremenijo. Recimo, nič več zasebne lastnine produkcijskih sredstev, nič več dedovanja akumuliranega bogastva, nič več brezposelnosti in revščine, nič več sistematičnega teptanja človekovih pravic, dostojanstva in svobode, nič več plenjenja skupnih (naravnih in družbenih) resursov ... O, in celo nič več kapitalizma. Vse to se najbrž bere kot utopija, pravljica, ideal, ki je svetlobna leta oddaljen od konkretne resničnosti. In še res je tako. A vladajoči (ali vsaj njihovi intelektualni lahki konjeniki) se morajo vseeno bolj ali manj neprekinjeno truditi, da tako tudi ostane. V tej luči je morda lažje razumeti, zakaj je treba s tolikšno vznesenostjo žebrati mantra o »pravni državi« (= transcendentalnih pogojih kapitalističnega izkoriščanja in zatiranja), zakaj je treba ukvarjanje s pravom prepustiti pravnikom (skrbno in doktrinirani profesionalni kategoriji), zakaj je treba v vrhove sodne oblasti namestiti zgolj preverjene kadre, zakaj je treba upravljavsko govorico zakamuffirati v ezoterični strokovnjaški diskurz, zakaj morajo nacionalne države delegirati svojo suverenost na transnacionalne aparate globalne »države kapi-

npr. razdrobitev in specializacijo dela, znanstveno organizacijo dela (taylorizem), neposredno (vigilantsko ali panoptično) nadziranje, podreitev delavca ritmu stroja ali tekočega traku, birokratski nadzor in pogodbeno disciplino. V postmoderni, informatizirani produkciji imata pomembno vlogo računalniško spremljanje storilnosti, ki vsiljuje (pre)hiter tempo dela, stalno budnost in pozornost na podrobnosti (glej Rifkin, 2007: 299–301), in »večopravilnost« (Cohen, 2011: 10–11), katere cilj je odpraviti neproduktivni »čas mirovanja«. Kar zadeva ustvarjalne delavce (npr. producete idej, fantazij, čustev in sporočil) z realno, a omejeno in podrejeno avtonomnostjo, ki se morajo celostno angažirati pri opravljanju naloženih nalog (kot »aktivni subjekti« v službi Drugega, tuje volje), pa je nemara najpomembnejša kontrola, ki se izvrtuje zunaj tržnega podjetja (glej Gorz, 1999: 41–43), zlasti v sferi družinske vzgoje, formalnega izobraževanja, medijske produkcije in ekonomske propagande.

⁴³ Za podrobno analizo razpršenega srda, sovražnosti, protesta in obupa (»mizantropske internacionale«) glej Sloterdijk (2009: 295–310).

⁴⁴ Za obsežnejšo in bolj poglobljeno analizo pojavov, kot so vzpon neoliberalnega »kazenskega razuma« in kaznilniške države (nadmestka za shirano *welfare state*), popularizacija »ničelne tolerance« (do anti- in asocijalnih človeških izmečkov), vertikalna in horizontalna širitev kazenske mreže, nastanek in razcvet zasebne industrije zapiranja in vsiljevanje prekarnega, premalo plačanega dela kot državljske dolžnosti (pod okriljem restriktivne in represivne preobrazbe programov socialne politike do revežev), glej Wacquant (2008: 63–87). Za prikaz kaznovanih praks v Sloveniji glej Flander in Meško (2013: 332–338).

⁴⁵ Za poučen prikaz obsesivnega ukvarjanja z zagotavljanjem osebne varnosti glej Bauman (2013: 43–55; 2002: 117–140).

tala« (Gorz, 1999: 14–15), zakaj se pomembni in celo ključni normativni dokumenti fabricirajo v strogi tajnosti (čim dlje od ušes in oči zainteresirane javnosti), zakaj so bogataši vselej s skepso ali strahom gledali na demokracijo, zakaj je govorjenje o strukturnem nasilju še vedno skoraj tabu za družboslovni (in tudi kriminološki) *mainstream*, zakaj se država ne sme »vmešavati« v gospodarstvo in bančništvo, zakaj je treba postvarjati vtis, da je politično delovanje odvečno (ali kontra-produktivno), moralna kritika sistema pa jalova, zakaj zasebni (in žal vse bolj tudi javni) mediji namenjajo toliko pozornosti poneumljanju svojih atomiziranih odjemalcev, zakaj izobraževalne institucije v glavnem modro molčijo o krivicah in norostih kapitalistične ekonomije, zakaj se je utrdilo prepričanje, da je nekako nespodobno postaviti pod vprašaj astronomske dohodke in rente, zakaj smo priče sistematični rehabilitaciji fašizma (zlasti po porazu socialne demokracije in realnega socializma, vključno s samoupravnim), zakaj so bile doslej tako surovo sankcionirane vse države, ki so se drznile dvigniti zoper kapitalistične (svetovne ali nacionalne) gospodarje,⁴⁶ zakaj ... Prav. A ljudje se še vedno upirajo (vprašanje je le, ali to počnejo zato, ker jim ni nihče povedal, da je zgodovine konec, ali zato, ker so prepričani, da zgodovinski proces kljub vsemu le ni popolnoma sklenjen in da ljudje še vedno zmorejo delovati zares človeško, in potemtakem ne le zgolj živalsko⁴⁷).

⁴⁶ Spomnimo se na Haiti. To republiko so ustanovili plantažni sužnji, ki se niso zgolj uprli, ampak so svojo svobodo ubranili tudi z zmago nad Napoleonovo vojsko, ki jih je skušala ponovno podjarmiti (ne oziraje se na milo zveneče deklaracije o človekovih pravicah). In kaj se je zgodilo po tej epohalni osvoboditvi sužnjev? *Happy end?* Nič od tega. Graeber (2014: 11) opozarja, da je bil Haiti prva dežela, ki so jo porinili v nenehni dolžniški primež: »Francija je takoj zatrdila, da ji nova republika dolguje 150 milijonov frankov kot odškodnino za razlaščene plantaže in za kritje stroškov ponesrečenih vojaških odprav, in glej, vse druge države z Združenimi državami vred so proti tej državi soglasno vpeljale embargo, ki naj bi trajal vse do poplačila dolga. Vsota je bila namenoma nezaslišana (današnja protivrednost bi znašala nekako 18 milijard dolarjev), in embargo, ki je sledil, je zagotovil, da je ime 'Haiti' dandanes sinonim za zadolženost, revščino in človeško bedo.« Glej tudi Negri in Hardt (2003: 104–109).

⁴⁷ Najvplivnejši interpret in zagovornik slovite Heglove teorije o koncu zgodovine (in s tem tudi človeštva, ki se tako povrne na raven živalskega bivanja, na kateri lahko izbira le še med severnoameriškim *way of life* in japonskim snobizmom) je zagotovo Kojève, ki je sicer omahoval le glede tega, ali se je to sklepno dejanje epopee duha zgodilo z Napoleonom (z meščansko revolucijo, ki je vzpostavila univerzalno državo) ali sto petdeset let pozneje s Stalinom (s socialistično revolucijo, ki je vzpostavila še homogeno državo). Močnik (2014: 147–148) opozarja, da je Kojève razrešil to dilemo z domiselno sintezo v spisu *Tiranija in modrost*: »Hegel je bil modrec, ki je povedal zadnjo besedo tistega stavka, katerega prvo besedo so izrekli v Grčiji z začetkom filozofije; Marx je bil Heglov intelektualec, ki je modrečeve ideje zanesel med ljudi in zlasti k tiranu, ki je potem udejanjil modrečeve ideje: torej je Stalin tiran, ki je uveljavil univerzalno in homogeno hegllovsko državo

In glejte. Ko protikapitalistični protesti postanejo razmeroma resni (v uradni perspektivi: »nekulturni«, »nespodobni«, »nasilniški« ali nezakoniti), »vstajniki« na drugi strani barikad (ki jih po novem postavljajo oblastniki) pričakajo kostumirani možakarji, oboroženi s takšnimi ali drugačnimi gorjačami, torej vse prej kot obilno plačani in premožni ljudje, ki svojo delovno silo (prav tako kakor tisti, ki jih morajo zaustaviti, razgnati, preteptati ali aretirati) prodajajo vladajočemu razredu. Bizaren prizor: hlapec se bori s hlapcem, proletarec (v službi) s proletarcem (zunaj službe) ... Čemu že?

Literatura

1. Arendt, H. (2013). *O nasilju*. Ljubljana: Krtina.
2. Bauman, Z. (2002). *Tekoča moderna*. Ljubljana: Založba / *cf.
3. Bauman, Z. (2013). *Kolateralna škoda: družbena neenakost v globalni dobi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
4. Bembič, B. (2012). *Kapitalizem v prehodih*. Ljubljana: Založba Sophia.
5. Berardi, F. (2013). *Duša na delu*. Ljubljana: Maska.
6. Bučar Ručman, A. (2014). *Migracije in kriminaliteta: pogled čez meje stereotipov in predsodkov*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU.
7. Cohen, D. (2011). *Tri predavanja o postindustrijski družbi*. Ljubljana: Založba Sophia.
8. Davis, M. (2009). *Planet slumov*. Ljubljana: Založba / *cf.
9. Flander, B. in Meško, G. (2013). Punitive in kaznovani populizem v Sloveniji. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 64(4), 330–344.
10. Foucault, M. (1984). *Nadzorovanje in kaznovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.
11. Freud, S. (1987). *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC; Filozofska fakulteta.
12. Freud, S. (2001). *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.
13. Freud, S. (2007). *Spisi o družbi in religiji*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
14. Galeano, E. (2011). *Narobe: šola narobe sveta*. Ljubljana: Sanje.
15. Galimberti, U. (2011). *Miti našega časa*. Ljubljana: Modrijan.
16. Gorz, A. (1999). *Reclaiming work: Beyond the wage-based society*. Cambridge: Polity Press.
17. Graeber, D. (2013). *Fragmenti anarhistične antropologije*. Ljubljana: Založba / *cf.

na koncu zgodovine.« Kojève je umrl leta 1968. Bil je priča fordistični fazi kapitalizma, v kateri so mezde naraščale vzporedno s produktivnostjo dela (izboljševanje blaginje je bilo zanj ključni razlog, da kapitalistične države niso doživele družbene revolucije, ki so jo napovedovali Marx in marksisti v 19. stoletju). Ni pa torej mogel videti poraza delavskih gibanj v sedemdesetih letih, zmage protirevolucionarnega neoliberalizma in kolapsa realsocialističnih režimov. To pa pomeni, da formiranje univerzalne in homogene (= brezrazredne) države (in udejanjenje načela enakosti, svobode in solidarnosti, ki ga je inavgurirala francoska revolucija) ostaja še vedno neuresničeni vrhovni politični cilj človeštva. Da bi prisopihali do konca zgodovine, se bo treba še kar precej potruditi. Boj še ni končan.

18. Graeber, D. (2014). *Dolg: prvih 5000 let dolžništva*. Ljubljana: Založba / *cf.
19. Hamilton, C. (2007). *Fetiš rasti*. Ljubljana: Krtina.
20. Harvey, D. (2012). *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
21. Heinsohn, G. in Steiger, O. (1993). *Uničenje modrih žensk: prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze.
22. Klein, N. (2009). *Doktrina šoka: razmah uničevalnega kapitalizma*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
23. Koch, M. (2013). *Lenoba*. Ljubljana: Študentska založba.
24. Kojève, A. (2014). *Tiranija in modrost in drugi spisi*. Ljubljana: Založba / *cf.
25. Komel, M. (2012). *Diskurz in nasilje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.
26. Kracauer, S. (2013). *Uslužbenci*. Ljubljana: Založba / *cf.
27. Laclau, E. in Mouffe, C. (1987). *Hegemonija in socialistična strategija*. Ljubljana: Partizanska knjiga.
28. Lazzarato, M. (2012). *Proizvajanje zadolženega človeka: esej o neoliberalnem stanju*. Ljubljana: Maska.
29. Lea, J. (2002). *Crime & modernity*. London: Sage.
30. Mattick, P. (2013). *Vse po starem: gospodarska kriza in polom kapitalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
31. Močnik, R. (2014). Sprema beseda. V A. Kojève, *Tiranija in modrost in drugi spisi* (str. 143–152). Ljubljana: Založba / *cf.
32. Negri, A. in Hardt, M. (2003). *Imperij*. Ljubljana: Študentska založba.
33. Polanyi, K. (2008). *Velika preobrazba: politični in ekonomski viri našega časa*. Ljubljana: Založba / *cf.
34. Rifkin, J. (2007). *Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop postržne družbe*. Ljubljana: Krtina.
35. Ruggiero, V. (2001). *Crime and markets: Essays in anti-criminology*. Oxford: Oxford University Press.
36. Ryan, C. in Jethá (2013). *Seks ob zori: predzgodovinski izvori moderne spolnosti*. Ljubljana: Modrijan.
37. Sahlins, M. (1999). *Ekonomika kamene dobe*. Ljubljana: Založba / *cf.
38. Schuster, A. (2014). Eden ali več antiseksov? Uvod v »Antiseksus« Andreja Platonova. *Problemi*, 52(9–10), 119–138.
39. Sennett, R. (2008). *Kultura novega kapitalizma*. Ljubljana: Založba / *cf.
40. Sloterdijk, P. (2009). *Srd in čas*. Ljubljana: Študentska založba.
41. Virno, P. (2003). *Slovnica množstva: k analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana: Krtina.
42. Wacquant, L. (2008). *Zapori revščine*. Ljubljana: Založba / *cf.
43. Wallerstein, I. (2004). *Zaton ameriške moči*. Ljubljana: Založba / *cf.
44. Wood, A. W. (2011). *Kantian ethics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Work, Class Violence and Technology from the Criminological Perspective

Zoran Kanduč, Ph. D., Associate Professor of Criminology, Institute of Criminology at the Faculty of Law, University of Ljubljana, Slovenia. E-mail: zoran.kanduc@pf.uni-lj.si

As it is believed, technology should transform the “fallen” man into a God, although “solely” the one with prosthesis. Or it should at least conjure up some sort of earthly paradise, the substitute of that form from which Adam and Eva have been exiled once and for all. But, so far, neither stupid nor intelligent machines have redeemed humanity from the woe. Technical wonderworks in the hands of the ruling classes (and their obedient servants) are powerful tools and weapons for subjugation, exploitation, plunder, intimidation, blackmail and controlling subordinated people. However, consumer technological novelties are, to put it mildly, a mixed blessing for those who gladly buy and use them. Namely, these things also control and change their users, generally (and unfortunately), not for the better.

Keywords: work, control, sanctions, technology, violence

UDC: 343.9